

**MAGTYMGULYNYŇ SETIRLERINDE «EÝLE»
KÖMEKÇI IŞLIGINIŇ ULANYLYŞY
WE ONUŇ TARYHY KÖKLERI**

Türkmen dilinde käbir hal-hereketler kömekçi işlikler arkaly beýan edilipdir. Türkmen dilindäki «*etmek*» kömekçi işligi türkmen diliniň gadymy ýazuw çeşmelerinde we nusgawy edebiýatymyza «*eýlemek*» görnüşinde hem ulanylypdyr. Doly işlik hem-de kömekçi işlik hökmünde ulanylan, emma ulanylyş çägi dar bolan «*eýlemek*» işligi irki döwürlerden bäri türkmen dilinde ýaşap gelýän kömekçi işlikdir. Käbir dilçiler «*etmek*» işligi bile parallel – birmeňzeş manyda ulanylan «*eýlemek*» işliginiň «*etmek*» kömekçi işliginiň deregine, ony gaýtalamakdan saklanmak üçin ulanylandygyny öňe sürýärler.

Häzirki wagtda edebi dilimizde ulanylmayan, emma şiwelerimizde ulanylýan we şygyr setirlerinde duş gelýän «*eýle-*» kömekçi işliginiň aslyýetinde «*edle-*» görnüşinde türkmen dilinde gadymy döwürlerden bäri bardygy, kömekçi işlik hökmünde ulanylmazyndan öň, irki döwürlerde doly işlik hökmünde ulanylandygy mälimdir. Magtymguly atamyzyň setirlerinde bolsa, ol esasan kömekçi işlik hökmünde ulanylypdyr. «*Eýle-*» kömekçi işliginiň taryhy köklerine ser salnanda onuň «*edle-*», «*ezle-*» görnüşlerinde hem ulanylandygyna duşsa bolýar.

«*Eýle-*» kömekçi işliginiň gadymy görnüşi bolan «*edle-*» görnüşindäki ilkinji mysallar X asyra degişli hasaplanylýan we gadymy uýgur harplary bilen ýazylan «Altyn ýaruk» eserinde «uu görüp edlemeser tydmasar»¹ («Göz ýumup gowy görmese, päsgel bolmasa») görnüşinde duş gelýär. Bu ýerde edlemek – gowy görmek, eý görmek manysynda gelýär. Bu işlige beýleki uýgur tekstlerinde hem duş gelinýär: «toňuz ýyl edlemişge»² («doňuz ýyly boýunça

¹ Ceval Kaya, Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin, Ankara, TDK, 1994, 206 s.

² Wilgelm Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningrad, 1928, 6/5, 6 s.

yetiştirilmegi için»), «bagny edleb»¹ («bagny yetiştirip») mysallarynda bolsa, edlemek – yetiştirmek manysynda ulanylypdyr.

Bu kömekçi işligi «Altyn ýaruk» eseriniň başga ýerlerinde «edler men tidimlig kyrymlyg ärser»² («çydamly we güýçli bolsa, ony hyzmata alaryn») sözleminde «hyzmata almak» manysynda, «ýerig edleýu»³ («ýeri eýeläp») sözleminde «eýelemek» manysynda, «gutlarynga edleýu sanlaýu»⁴ («mukaddeslere hormat goýup») sözleminde «hormat-sylag goýmak» manysynda ulanylypdyr.

Bu söz oguz-orhon ýazuw ýädygärliklerinde doly ýa-da kömekçi işlik hökmünde duş gelmeýär, emma «ed-», «edgu-» «edguti-» görnüşinde başga manylarda welin agzalyar.⁵

Ilkibaşda «edle-» görnüşine eýe bolan bu kömekçi işlik «ezle» görnüşinde Ýusup Balasagunlynyň «Gut etgu bilig» («Bagtly ediji bilim»), Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugatit-türk» («Türki dilleriň diwany»), Ahmet Ýognaklynyň «Atabetul-hakaýyk» («Hakykatlar bosagasy») ýaly garahanlylar döwründe ýazylan eserlerde aşakdaky manylarda duş gelýär:

1. Ýagşylyk, gowulyk etmek manysynda: «bagyrsak ol, ol gör kişiğe ezlese» («Merhemetli kişi başgalara hem ýagşylyk edýändir») «Gut etgu bilig»⁶.

2. Hormat-sylag goýmak manysynda: «elig urdy ilig meni ezledi» («hökümdar elini uzatdy we maňa sylag-hormat goýdy») «Gut etgu bilig»⁷; «Olar bir ikindini ezleşdi» («olar biri-birine hormat goýdular») «Diwany lugatit-türk».⁸

¹ Şol ýerde, 22/49, 29 s.

² Von Klaus Röhrborn, Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1994, 357 s.

³ Şol ýerde, 357 s.

⁴ Marcel Erdal, Old Turkic word formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II. Turcologica: 7, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1991, 435, 444 s.

⁵ Dilek Herkmen, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/12/2010, «Eyle-» yardımcı fiili, 238-249 s.

⁶ Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig (Fergana nüshası), Ankara, TDK, 1942, (3933) 284/6 s.

⁷ Şol ýerde, 1805, 139/3 s.

⁸ Besim Atalay, Diwanü Lugatit-Türk tercümesi, Ankara, TDK, 1985-1986, I, 239 s.

3. Oňarmak, düzeltmek manysynda: «ezleldi neň» («zat düzel-di») «Diwany lugatit-türk».¹

4. Peýdalanmak manysynda: «gözi tog kişiler neňň ezlemez» («gözi dok kişiler seniň baýlygyňdan peýdalanmazlar») «Gut etgu bilig».²

5. Ekmek manysynda: «tiken ezlegen er üzüm biçmez» («tiken eken, üzüm ormaz») «Atabetul-hakaýyk».³

Umuman alanyňda, «*ezle-*» işligi garahanly türkmenler döwründe ýazylan eserlerde köp ulanylypdyr. Sebäbi garahanlylardan soň bu söz, esasan, «*eýle-*» görnüşinde ýazylyp başlanýar. Bu döwürden soňky horezm-oguz dilindäki Mahmyt Zamahşarynyň «Mukaddimetul-edep», Nasyreddin Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» atly eserlerinde şeýleräk gelýär:

1. Oňarmak, gowulamak manysynda: «Oňarasy geldi tam, eýlemek istedi tam» («Öý bejermek isledi») «Mukaddimetul-edep».⁴

2. Deri eýlemek: «Ol gün Ýunus pelas tonlu, kiýiz börklüg erdi, azakynda eýlenmedik eşek derisinden çarugy bar idi» («Ol gün Ýunus egninde donly, başynda keçeden börük, aýagynda eýlenmedik eşek derisinden çarygy bardy»). «Kysasyl-enbiýa».⁵

Şeýle-de, bu söz kömekçi işlik hökmünde ilkinji gezek «Kysasyl-enbiýa» eserinde duş gelýär: güman eýle- (güman etmek).⁶

XIV asyra degişli «Irşadul-muluk wes-salatyn» («Hökümdarlara we soltanlara ýol görkeziji») eserinde bolsa «*iýle-*» görnüşinde kömekçi işlik hökmünde köp duş gelýär. Mysal üçin: afuw iýle-⁷(bagyşlamak), garamat iýle- (bergi bermek).⁸

XIII-XIV asyrlarda Müsürde ýaşap geçen Abu Haýýanyň «Kitabul-idrak» eserinde bolsa «*eýle-*»⁹ – eýlemek, etmek manylarynda gel-

¹ Şol ýerde, I, 86 s.

² Kutadgu bilig, şol ýerde, 2753, 204/8 s.

³ Reşit Rahmeti Arat, Edib Ahmed bin Mahmud Yükneci, Atebetü'l-I-Hakayik, Ankara, TDK, 2006, 70 s.

⁴ Mahmyt Zamahşary, Mukaddimetul-edeb, Şuşter nusgasy, 217/6 s.

⁵ Aysu Ata, Nasirü'd-dîn bin Burhanü'd-dîn Rabguzî, Qısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş - Metin - Dizin I-II, Ankara, TDK, 1997, 219 s.

⁶ Şol ýerde, 340 s.

⁷ Recep Toparlı, Irşadül-müluk ves-Selatın, Ankara, TDK, 1992, 423a-3.

⁸ Şol ýerde, 355b-2.

⁹ Abu Haýýan, Kitabul-idrak li lisanil-etrak, golýazma nusgasy, W8b-2.

ýär. Şeýle-de, bu söz doly işlikden başga-da, kömekçi işlik hökmünde hem ulanylýar: başly eýle (ýarala).¹

Maglumatlara görä, bu işlik gadymy ýazuw çeşmelerinde «*edle-eýle*» görnüşinde ýazylypdyr. Soňky döwürlerde, Magtymguly Pyragynyň şygrylarynda we Orta Aziýanyň edebi dili hasaplanylýan çagataý dilinde bolsa birinji bölegi arap-pars, kömekçi işligi bolsa «*eýle*» işliginden emele gelen goşma işlikler bilen beýan edilipdir.

Magtymgulynyň setirlerinde bolsa «*eýle*» kömekçi işligi, esasan, etmek manysynda ulanylýar. Onuň gadymy türkmen dilindäki ulanylýan manylary wagtyň geçmegi bilen taryhyň gatlaryna siňip gidipdir. Bu döwürde kömekçi işlik hökmünde, köplenç, «*kyl*» ulanylyp, «*eýle*» seýrek ulanylýan kömekçi işlige öwrülipdir. «*Eýle*» işligi bu döwürde, esasan, şygrylarda ulanylypdyr.

Magtymgulyda alynma sözler *et*, *kyl*, *eýle* kömekçi işlikleri bilen bile ulanylyp, işlige öwrülipdir. Şahyryň setirlerinde «*et*» işligi bilen deň derejede «*eýle*» işligi hem duş gelýär.

Pyragy diýr, derdime eýle sen, atam, nazar,
Erse gitdi ygtyýar, aldy kararym, Azadym.²

Şygyr sungatyna mahsus bolan sözlemdäki tertibiň üýtgemegi Magtymgulynyň döredijiliginde, aýratyn-da, «*eýle*» kömekçi işligi bilen ulanylanda gabat gelýär. Mysal üçin: *eýle nazar*, *eýledi weýran*, *eýle rozy*, *eýleseň tagat*.

Ýolukdy bir doly, degdi bir baran,
Birin ýurdy bile *eýledi weýran*.³

Ejiz bendelere, asy gullara,
Ýa Rep, Özüň *eýler ozy* behişdiň.⁴

Ömrüň geçip baran ýazdyr bir sagat,
Ne bolar, bu ýazda *eýleseň tagat*.⁵

¹ Şol ýerde, W10b-1.

² Magtymguly, Eserler ýygynyndysy, I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 37 s.

³ Şol ýerde, 49 s.

⁴ Şol ýerde, II jilt, 173 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 421 s.

Görşümüz ýaly, bu mysallarda «eýle-» kömekçi işligi bile ulanylyan esasy sözünüň önünden gelýär. Bu işligiň köp ulanylyan ýerleriniň biri hem arap-pars sözleri bilen bile gelmegidir. Mysal üçin, *jaý eýle, rehm eýle, mätäç eýle, keşt eýle*:

Ýagşy sözler *jaý eýleyir* dil içre,
Närse gaçsa, dura bilmez sil içre.¹

Seniň dek Kadyrdan dileg dilärin,
Rehm eýleyip, ýagmyr ýagdyr, Soltanym.²

Kadyr Jepbar, senden dilegim kändir,
Sen meni namarda *mätäç eýleme*.³

Basdy muhabbet nyşany,
Keşt eýledi çar köşäni.⁴

Kähalatlarda türkmen sözlerine-de kömekçi işlik hökmünde goşulyp gelýär. Mysal üçin: *azygyň eýle, daş eýle, yrak eýle*.

Sapar kylmak lazym, *azygyň eýle*,
Haýypdyr janyňa, çilim çekmegil.⁵

Namartlary *daş eýlegil* bu meýlis etrapydan,
Är ýigitler serhoş bolar, namart-zenan gerekmes.⁶

Söz manysyn bilmesenň,
Yrak eýlegil özüň.⁷

¹ Şol ýerde, 196 s.

² Şol ýerde, II jilt, 137 s.

³ Şol ýerde, 136 s.

⁴ Şol ýerde, 157 s.

⁵ Şol ýerde, 107 s.

⁶ Şol ýerde, I jilt, 154 s.

⁷ Şol ýerde, 352 s.

Bu ýere çenli aýdylan mysallarda «*eýle*» kömekçi işligiň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Emma «*eýle*» işligi kä ýerde doly işlik manysynda hem gelýär. Mysal üçin:

Halkyň *eýlegeni* pygly ýamana,
Haýratdan ellerin tartsa gerekdir.¹

Umuman, Pyragynyň döredijiliginde «*eýle*» kömekçi işliginiň aşakdaky manylarda gelýändigini hem görmek mümkin:

1. Berdi manysynda:

Jem bolup, erenler pata *eýledi*,
Iliňe baňş *eýläp* ötgül, Pyragy.²

Muny Ysrapyla perman *eýlegeý*,
Ysrapyl hem şol dem suruny urgaý.³

Ol pygamberi gördi,
Salam *eýledi*, eý, ýar.⁴

Nägehän ýetse ajal bermes oňa bir dem aman,
Bu şirinjan aýgydan kylgaý sen ahy-pygan,
Maly-mülküň *eýlemes* bähbit ol dem bigüman.⁵

2. Hasaplamak manysynda:

Dostlarym, duşman biliň, älemde bir bardyr çilim,
Eýle mah bu *peýlemän*, birgareti-jandyr çilim.⁶

¹ Şol ýerde, II jilt, 371 s.

² Şol ýerde, II jilt, 375 s.

³ Şol ýerde, 372 s.

⁴ Şol ýerde, 356 s.

⁵ Şol ýerde, 287 s.

⁶ Şol ýerde, 103 s.

Mert ählini görse gözüm, ne armany bar onuň,
Mert ähliniň soltanyny men Çowdur han *eýledim*.¹

3. Ýaratmak manysynda:

Ne ýerden kyldy Hak adamyň başyn?
Ne menzil häkinden *eýledi* dişin?
Ne ýerden *eýledi* bu köňül hoşun?
Ussat bolsaň, bize mundan habar ber.²

Birge berdi maly-mülki, sahyby-nygmatlary,
Birni hary-zary kyldy, birni haýwan *eýledi*.³

«Hi» hamdyn ýat edip, hökmile kimni *eýledi*,
«Hy» Huda men-men diýdi, ikijahany *eýledi*.⁴

4. Aýtmak manysynda:

Köňül gözgüsine ýaryň adyny,
Hekaýat *eýleýip*, ýazmaly boldum.⁵

5. Dilemek manysynda:

Bende men, barara gaýry ýerim ýok,
Istegim Özünden *eýlemäýinmi*?⁶

Jemläp aýdanymyzda, «*eýle-*» işliginiň «*edle-*» görnüşi X asyryň ýazuw çeşmeleri bolan «Altyn ýaruk» we uýgur harply tekstlerde duş gelýär. Ol garahanly türkmenleri döwründe «*ezle-*» görnüşine *eýe* bolýar we diňe doly işlik hökmünde ulanylypdyr. Kömekçi işlik

¹ Şol ýerde, I jilt, 66 s.

² Şol ýerde, II jilt, 112 s.

³ Şol ýerde, 240 s.

⁴ Şol ýerde, 272 s.

⁵ Şol ýerde, I jilt, 204 s.

⁶ Şol ýerde, 484 s.

hökmünde bolsa ilkinji gezek «Kysasyl-enbiýa» eserinde ulanylmaga başlaýar. Bu işlik çagataý döwriň edebiýatynda, şeýle-de Kiçi Aziýa edebiýatynda iň köp ulanylan kömekçi işlik hasap edilýär. Magtymgulyňyň setirlerinde arap-pars sözleri bilen bir hatarda türkmen sözleri bilen hem bile ulanylypdyr.

Häzirki türkmen dilinde bolsa örän seýrek ulanylyp, diňe sygyrlarda, şeýle-de nusgawy tekstlerde we halkyň dilinde giňden ulanylýar. «Eýle-» işligi özüniň barlyk formasyny «et-» kömekçi işligi görnüşinde dowam etdirýär we ol türkmen dilinden başga-da, beýleki türki halklaryň dilinde hem saklanylyp galypdyr.